

Олена Макачук
канд. іст. наук,
доц. кафедри ЖЗМК,
Національний університет
“Львівська політехніка”,
GZMK_INPP@lp.edu.ua

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ПАРТІЙНІЙ ПРЕСІ кін. XIX – поч. XX ст.

© Макачук Олена, 2019

Розглянуто питання зародження і подальшого розвитку західноукраїнської партійної преси у кінці XIX – на поч. XX ст. як засобу політичної комунікації. Зроблено висновок про те, що важливе значення для політики, як сьогодношньої, так і в історичній ретроспективі, мають масові інформаційно-комунікаційні процеси. До політичних представників таких процесів, які спеціально підготовані для взаємодії з громадською думкою, можемо зарахувати і засоби масової інформації. Розмаїття засобів і способів інформування, що використовують ці політичні представники, можна звести до певних дій в інформаційному просторі: мобілізаційних, що передбачають агітацію та пропаганду, та організаційних, які полягають у цілеспрямованому формуванні громадської думки та управлінні нею. Агітація та пропаганда – засоби інформаційного контролю за людьми та надання їхнім політичним діям строгої соціальної спрямованості. Організаційні зусилля спрямовані зокрема й на те, щоб необхідна суб'єктові інформація опинилася у його розпорядженні у разі необхідності. Підсумовано, що надзвичайно важливим знаряддям на інформаційному ринку є засоби масової інформації, за допомогою яких політичні суб'єкти (зокрема партії) можуть не тільки інформувати велику і часто неоднорідну аудиторію про цілі та цінності своєї політики, але й моделювати свої відносини із громадськістю. Засоби масової інформації у цьому процесі – тільки суб'єкт політичного життя, але й одночасно об'єкт його, позаяк самі є частиною дійсності з усіма її протиріччями та конфліктами та в тій чи іншій формі відтворюють їх, відчуваючи на собі їх сильний вплив.

Виявлено, що розширення спектра політичних гравців, передусім політичних партій, з одночасним посиленням ролі ЗМІ в політичних процесах приводять до важливих змін у внутрішньополітичному житті країни. Зроблено висновок, що важливою частиною політичної комунікації є фактор доступу до широкої аудиторії та завоювання інформаційного поля партійними ЗМІ.

Ключові слова: Австро-Угорщина, західноукраїнські партії кінця XIX – поч. XX ст., партійна преса, політична комунікація.

Olena Makarchuk

POLITICAL DISCOURSE IN THE WESTERN UKRAINIAN PARTY PRESS OF THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article is devoted to the issues of the emergence and further development of the Western Ukrainian party press at the end of the XIX century – the beginning of the XX century as a means of political communication. The conclusion that the mass information and

communication processes have an important value for a policy both in the present and in the historical retrospect is made. The political representatives of such processes, which are specially prepared for interaction with public opinion, can include, among others, the mass media. The variety of means and methods of informing used by these political representatives can be reduced to the following actions in the information space – mobilization, including agitation and propaganda, and organizational, which involve the purposeful formation and management of public opinion. Agitation and propaganda are the means of information control of people and the provision of their political actions to a strict social orientation. Organizational efforts are also aimed at the fact in which the necessary information for the subject was in his possession if necessary. It is summarized that the media are extremely important tools in the information market, by which political stakeholders (including parties) can not only inform a large and often heterogeneous audience about the goals and values of their policies, but also model their relations with the public. In this process the mass media is not only a subject of the political life, but also an object of it, as it itself is a part of reality with all its contradictions and conflicts and in one form or another recreates them, feeling their strong influence. It was revealed that the expansion of the spectrum of political players, first of all political parties, whilst simultaneous strengthening of the role of the media in political processes, lead to important changes in the internal political life of the country. The conclusion that the important part of political communication is the factor of access to a wide audience and the conquest of the information field by the party media is made.

Key words: Austria-Hungary, Western Ukrainian parties of the end of the XIX century – the beginning of the XX century, party press, political communication.

Постановка проблеми. У сучасному науковому просторі активно дискутується питання про можливість переходу розвинених демократій до так званої медійної форми демократії, коли кардинально змінюються суспільно-політична роль та функції засобів масової інформації. Як наслідок цього процесу, змінюються принципи роботи політичних партій та спеціалістів із політичних комунікацій. Йдеться про зростання “медіатизації” політики на тлі збільшення політичної ваги ЗМІ. У цьому контексті важливим вважаємо звернення до історичного досвіду зародження та функціонування українських політичних партій та їхніх ЗМІ в умовах багатонаціональної держави, якою була Австро-Угорщина у кінці XIX ст.

Мета дослідження полягає у науковому аналізі ролі, яку відіграла західноукраїнська партійна преса в системі політичної комунікації кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні склалася потужна школа вивчення історії української преси. Питаннями розвитку української партійної преси в контексті відображення в ній політичних, економічних, соціальних, освітніх та інших суспільних процесів у вітчизняній науковій думці займалися такі вітчизняні науковці, як А. П. Животко, І. В. Крупський, Л. В. Сніцарчук, О. Д. Кузнецова, О. І. Босак, О. Хімяк, О. І. Дей, І. Л. Моторнюк, М. Ф. Нечиталюк та ін. Сутність політичної комунікації та роль у ній ЗМІ розкривають у своїх працях Р. Ж. Шварценберг, М. Дюверже, М. А. Василик, В. Ф. Цвих, О. В. Батрименко, В. П. Горбатенко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політика, як і будь-яка сфера людської діяльності, містить у собі інформаційно-комунікаційне начало і більшою мірою, ніж будь-які інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну. Колективний характер цілей, що реалізуються у політиці, вимагає, щоб їх обов’язково осмислили громадяни. Цього практично неможливо досягти під час безпосереднього спілкування з людьми (мітингів, демонстрацій, походів тощо), потрібні спеціальні засоби масової інформації (ЗМІ), що є одним із основних засобів політичної комунікації.

Одне з найповніших тлумачень сутності політичної комунікації подав відомий представник французької політичної науки Р.-Ж. Шварценберг. Він визначив це поняття як “процес передачі політичної інформації, завдяки котрому вона циркулює від однієї частини політичної системи до іншої і між політичною системою та соціальною системою. Йде безперервний процес обміну інформацією між індивідами та групами на всіх рівнях” [1, с. 134].

В науковій літературі прийнято виділяти три основних способи політичної комунікації:

- 1) комунікація через ЗМІ;
- 2) комунікація через організації, зокрема політичні партії, групи інтересів тощо;
- 3) комунікація через неформальні канали з використанням особистих зв'язків [2, с. 518].

Політична комунікація виконує важливу функцію для будь-якого громадянського суспільства. На думку Р.-Ж. Шварценберга, політична комунікація для політичної системи – “те саме, що кровообіг для організму людини” [1, с. 145]. Кожній політичній системі властива своя мережа політичної комунікації згідно із технічними можливостями та рівнем розвитку суспільства. Зокрема, існує прямий зв'язок між рівнем соціально-економічного розвитку та розвитком засобів масової інформації.

ЗМІ – це установи, створені для збирання, оброблення та публічного передавання різноманітної інформації. В сучасному світі вони є надзвичайно важливим інструментом реалізації політичних стратегій і тим політичним інститутом, котрий здатний змінювати системні параметри публічної влади. Діяльність ЗМІ полягає у систематичному поширенні політичної інформації серед різних за чисельністю розосереджених аудиторій з метою здійснення ідеологічного, культурного та політичного впливу на отримувачів інформації.

Основною причиною впливового місця ЗМІ у політичному житті суспільства є те, що за їх допомогою політичні суб'єкти можуть не тільки інформувати населення про цілі та цінності своєї політики, але й моделювати відносини з громадськістю, підтримувати (чи, навпаки, нівелювати) авторитет тих чи інших суспільних ідей, традицій та стереотипів. Інакше кажучи, ЗМІ стали важливим інструментом цілеспрямованого конструювання політичних смаків та уподобань, засобом побудови необхідних зв'язків та відносин з громадськістю.

Сучасна політика, на відміну від станово-кастових суспільств, здійснюється передусім у інформаційному просторі. Завдання-максимум – охоплення якнайширших суспільних верств, усіх класових, майнових, культуральних, вікових тощо категорій. Відтак, інформація стає не тільки технологічною основою комунікації, але й складовою суспільних відносин, зокрема й у політиці. Важливу роль у цьому процесі відіграє партійна преса, що відповідно до одного з найпоширеніших визначень є “періодичним друкованим виданням, що належить певній політичній організації, що фінансує її, позиціонує її та пропагує її ідеї” [4, с. 21], часто стає дискусійним майданчиком для обміну інформацією та обговорення ключових питань громадського життя між членами та прихильниками політичної партії.

Партійна преса має багато функцій.

До політичних функцій ЗМІ зараховують інформаційну (за допомогою якої поширюються новини), представництва інтересів, групової солідарності (інформація спрямована на посилення відчуття належності людини до певного соціуму), функція критики уряду та центрів влади тощо [3, с. 601].

З іншого боку, партійна преса не може обмежуватися лише агітацією та пропагандою, вона повинна підтримувати інтерес читача аполітичною за природою інформацією – спортивною, господарською, пов'язаною з турботою особи про власне здоров'я тощо.

Тут вкажемо, що часто функцію ЗМІ (зокрема партійних) зводять виключно до подання інформації. Тим самим з масово-комунікаційного процесу вилучають обмін інформацією та взаємовплив ЗМІ й реципієнта, не враховуючи взаємодію елементів процесу між собою. У полі аналізу залишається лише цілеспрямоване поширення ретельно відібраної інформації, що зазвичай має на меті пропагандистський аспект. Насправді у процесі пропаганди завжди реалізується зворотний зв'язок: по-перше, через врахування у діяльності ЗМІ характеристик та еволюції отримувача інформації, по-друге, через взаємовпливи каналу інформації та його аудиторії.

Ще далі у розумінні ролі партійної преси пішли російські більшовики. В. І. Леніну належить відома фраза, що “газета – не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але й колективний організатор” [5, с.270]. Він мав на увазі, що мережа дописувачів та агентів-розповсюджувачів “Іскри” має стати кадровим кістяком ліворадикальної партії в умовах

антидемократичної царської Росії. Для сучасних демократичних суспільств така постановка питання не актуальна. Зазвичай спершу оформлюється політична сила, і лише за якийсь час вона починає видавати власний друкований орган.

У цьому контексті цікаво простежити еволюцію західноукраїнської преси в конституційній Австрійській (Австро-Угорській) монархії. Наприкінці XIX ст. вона набуває нових, не бачених раніше рис.

“Українська преса часу 1876–1904 рр., – вказує дослідник історії української преси В. Ігнатієнко, – розгалужується та спеціалізується по фахах, викристалізуються окремі типи преси (...). Як останній акорд повного всебічного розвитку, з’являється преса партійна, соціалістична. Газети також по своєму змісту вибиваються з вузьких провінціальних шор і становляться на шлях європейської трактовки хоча – б і українських спеціальних питань” [6, с. 39].

Українські часописи (доби. – *О. М.*) початку партійної диференціації (1890–1900 рр.), – пишуть дослідники преси М. М. Романюк та М. В. Галушко, – були своєрідним відгуком на політичні процеси, диференціацію політичної думки в останнє десятиліття XIX ст., яке характеризується переломом у розвитку українського національного руху в Галичині” [7, с. 11]. Суспільні зміни породжували громадський попит на незалежну українську пресу.

Окрему групу видань у тематичному змісті української преси кінця XIX ст. становили друковані органи політичних партій, що виникли й утвердилися в Галичині в цей час.

“Партії виражають суспільну думку, – зазначав Моріс Дюварже, – але не в меншій мірі вони її і формують (...). Перед нами не відлуння, а діалог” [8, с. 455]. Партійна преса в цих процесах посідала чи не найважливішу роль.

Першою в історії України т. зв. “прямою” політичною партією (згідно з термінологією Моріса Дюварже) стала утворена у жовтні 1890 р. у Львові Русько-українська радикальна партія. Друкованими органами Русько-української радикальної партії стали журнал “Народ” (1890–1895), газети “Хлібороб” (1891–1895), “Радикал” (1895–1896), “Громадський Голос” (1895–1939), а також неперіодичне видання радикального напрямку “Жите і Слово” (1894–1897). На сторінках радикальних часописів друкувалися опозиційні щодо політики центрального уряду та місцевих галицьких властей матеріали. У програмі РУРП, надрукованій на сторінках часопису “Народ”, ставили вимоги зміни суспільно-економічних умов, свободи слова, зборів, преси і совісті, забезпечення кожному громадянину права впливу на вирішення всіх питань політичного життя тощо [9, с.302]. Разом з тим, реалізуючи зворотний зв’язок із читачами (і потенційними виборцями РУРП), редакція публікувала на сторінках газети листи дописувачів – селян, робітників Галичини та з-за кордону. Купляти, передплачувати та розповсюджувати партійну радикальну пресу закликали на селянських мітингах партійні агітатори, зокрема К. Трильовський. На мітингу 2 серпня 1906 р. у с. Ростокі він не тільки виголосив реферат про економічну та політичну ситуацію у краї, але й закликав до передплати руської газети “Громадський голос”, позаяк тільки вона (газета – *О. М.*) захищає “справи народні” [10].

Одночасно з “Громадським Голосом” та іншими друкованими органами Русько-Української радикальної партії, з 1 січня 1897 р. почав виходити у Львові часопис групи, що відкололася від РУРП, перейшовши на позиції марксизму. Нею керували М. Ганкевич, Ю. Бачинський та Р. Яросевич. Першим часописом цього об’єднання став “Robitnyk”, що виходив двічі на місяць. З огляду на те, що українське робітництво в містах (основна аудиторія часопису) значною мірою було спольщене, виходив він латинкою. Редакція газети широко висвітлювала вибори до австрійської Державної ради, виборчий рух у Галичині тощо.

У 1900 р. від РУРП відкололася частина членів і утворила Українську соціал-демократичну партію Галичини і Буковини. У 1900–1907 рр. здобув популярність її друкований орган – двотижневик “Воля”, що виходив як офіційний орган УСДП і був орієнтований і на безпартійні верстви – потенційний електорат соціал-демократії [11, с. 12]. На сторінках часопису формувалася суспільна думка, висвітлювався перебіг виборчих кампаній. Так, газета із задоволенням відмічала, що “при виборах до промислових судів у Львові перемогли соціалісти”, що має “Велике значінє” [11, с. 11]. Часопис радо публікував дописи читачів, намагаючись цим розширити свою аудиторію.

Партійними органами УСДП були також часописи для сільського робочого люду “Земля і Воля” (1906–1912), “Праця” (1909–1910), “Вперед” (1911–1913) та інші. На сторінках

часописів розглядали ставлення соціал-демократів до інших політичних партій [12, с. 27], читачів повідомляли про парламентські справи [13, с. 12], відповідали на запитання читацької аудиторії тощо.

26 грудня 1899 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Української національно-демократичної партії. Важливу роль в її організації відіграли провідні українські діячі М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, І. Франко. Партія об'єднала найширші прошарки українського суспільства й різні суспільні течії на національних і демократичних принципах. УНДП порівняно швидко здобула помітне становище в політичному житті Галичини і Буковини і вела боротьбу з радикальною і соціал-демократичною партіями за вплив на маси, зокрема на селянство. Речниками партії стали програмний орган УНДП “Вольне слово” (1904–1905) та неофіційні органи “Діло”, “Свобода”, “Народне Слово”.

Партійна преса Західної України порівняно нечасто ставала полем внутрішньопартійних дискусій. Зрозуміло, що належність до однієї політичної сили не виключає можливості виникнення розбіжностей у партійному середовищі щодо конкретики форм і методів політичної боротьби та широкої громадської активності. Західноукраїнські політики кін. XIX – поч. XX ст. на сторінках партійної преси активно полемізували із ідеологічними супротивниками з протилежного табору, передусім польського, але також марксистського. Натомість внутрішньопартійні з'ясування стосунків (так би мовити, “брудна білизна” та “кістяки в шафі”) намагалися на суд широкої читацької аудиторії не виставляти. На нашу думку, давалися взнаки як загальновідома галицька толерантність, так і побоювання зруйнувати внутрішню єдність ще нечисленних політичних сил проукраїнського спрямування, яким протистояли організованіші й сильніші фінансово полонофільські та москвофільські структури.

Історично згадані засоби масової інформації виходили на політичний ринок як органи партійного друку та разом з тим і як (масові) газетні видання, що постійно розширювали свою читацьку аудиторію, налагоджували зв'язки із населенням та намагалися здобути певний авторитет у якомога ширших суспільних колах. Систематичне та безпосереднє спілкування засобів масової інформації з громадянами робило їх первинним інститутом політичної соціалізації, поряд з такими, як сім'я та держава.

Редакціям доводилося постійно враховувати різноманітні аполітичні запити аудиторії – подавати пізнавальну інформацію щодо новітніх прийомів ведення сільського господарства, основ сімейного побуту та гендерних стосунків, релігійних уявлень ближчих і дальших народів тощо. Така, пізнавально-розважальна, тематика аж ніяк не відволікала читацьку аудиторію від політичних цілей і завдань, які ставили перед собою українські партії в умовах конституційної Австро-Угорської монархії.

У цьому напрямі – активного пошуку свого читача – здійснювалося й листування на сторінках української партійної преси з читачами. Причому відповіді давали не лише на ті запитання, які могли становити широкий суспільний інтерес, а й на вузькі, цікаві лише конкретному читачеві чи невеликій групі. На нашу думку, сучасні українські ЗМІ дещо невиправдано применшують значення такого ефективного прийому соціальної комунікації, як листування із читачем на сторінках видання.

Зрозуміло, що боротьба за читача передбачала не стільки комерційні, скільки політичні завдання. Зрозуміло, ті, які ставила перед собою партійна сила, що видавала той чи інший друкований орган. Т. зв. Франкфуртська школа соціології (її представники розробляють критичну теорію сучасного індустріального суспільства) вказує на провідну роль ЗМІ у підтриманні чи дестабілізації чинного соціального та політичного ладу. Партійна преса кінця XIX – поч. XX ст. стала важливим елементом еволюційних соціальних змін у Західній Україні, що на той час входила до складу Австро-Угорщини. Йдеться, зокрема, про появу т. зв. п'ятої виборчої курії, дискусії навколо відкриття українського університету у Львові тощо.

Висновки. У підсумку зазначимо, що інформаційний потік багатоманітний і створюється як стихійно (під час міжособистісного спілкування), так і цілеспрямовано (переважно за допомогою пропаганди). У зв'язку з цим завжди істотною залишається роль ЗМІ у процесах формування

політичних уподобань. Це – роль координатора та організатора потоків інформації. Разом з тим, основні прийоми і методи роботи партійної преси є загалом незмінними, зміщуються лише акценти. Досвід західноукраїнських друкованих органів національно-демократичного спрямування, що діяли в умовах конституційної Австро-Угорської монархії, цінний уже тим, що учить політичній толерантності, а також прийомам боротьби за розширення читацької аудиторії та кожного конкретного читача.

1. Шварценберг Роже Жерар. *Политическая социология: пер. с фр.* / Роже-Жерар Шварценберг. В 3 ч. – М. : б. и., 1992. – Ч. 3. – 157 с. 2. *Основы теории коммуникации: учебник / под ред. проф. М. А. Василика.* – М. : Гардарики, 2003. – 615 с. 3. *Політологія: підручник / В. Ф. Цвих, О. В. Батрименко, В. П. Горбатенко та ін.; за заг. ред. В. Ф. Цвиха, О. В. Батрименка.* – К. : Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2010. – 671 с. 4. Зуева Е. А., Зувев В. А. *Партийная пресса: рудимент или инструмент // Вестник Майкопского гос. технол. ун-та, 2012. – № 3. – С. 21–23.* 5. Ленин В. И. *Попытное направление в русской социал-демократии / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 4. – С. 270–271.* 6. Ігнатієнко В. *Українська преса (1816–1923 рр.). Історико-бібліографічний етюд.* – К.: Український інститут книгознавства, Державне видавництво України, 1926. – 76 с. 7. Романюк М. М., Галушко М. В. *Українські часописи Львова: історико-бібліографічне дослідження: У 3 т., Т. 1. 1848–1900 рр.* – Львів : Світ, 2001. – 744 с. 8. Дюверже Морис. *Политические партии. Академический проект.* – М., 2000. – 558 с. 9. Програма Русько-Української радикальної партії // *Народ (Львів).* – Ч. 20. – Рік I–15 жовтня 1890. – С. 301–303. 10. Центральний Державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 146, Оп. 7, Спр. 4674, арк. 45. 11. *Воля (Львів).* – Рік I (1900). – Ч. 3, 1 лютого. – С. 11–12. 12. *Причинки до взаємних відносин українських і польських соціалістичних партій у Східній Галичині // Вперед (Львів).* – Ч. 4. -1913. [in Ukrainian]. 13. Проф. Грушевський про українську парламентарну й соймову політику. – *Земля і Воля (Львів).* – Ч. 37. – 1907.

REFERENCES

1. Shvartsenberg Rozhe Zherar. *Politicheskaya sotsiologiya [Political sociology]: Per. s fr. Rozhe-Zherar Shvartsenberg. V 3 ch. Moscow: b.i., 1992. Ch. 3. 157 p. [in Russian].* 2. *Osnovyi teorii kommunikatsii [Basics of communication theory]: uchebnik / Pod red. prof. M.A. Vasilika. Moscow.: Gardariki. 2003. 615 p. [in Russian].* 3. *Politologiya: pidruchny`k [Politics: textbook]. V. F. Czvy`x, O. V. Batry`menko, V. P. Gorbatenko ta in.; za zag. red. V. F. Czvy`xa, O. V. Batry`menka. Kyiv.: Vy`davny`cho-poligrafichny`j centr “Ky`yivs`ky`j universy`tet”, 2010. 671 p. [in Ukrainian].* 4. Zueva E.A., Zuev V.A. *Partiynaya pressa : rudiment ili instrument [Party press: rudiment or tool] Vestnik Maykopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta, 2012, No. 3, pp. 21–23. [in Russian];* 5. Lenin V. I. *Popyatnoe napravlenie v russkoy sotsial-demokratii [Backward direction in Russian Social Democracy]. V. I. Lenin. Poln. sobr. soch. T. 4. P. 270–271 [in Russian].* 6. Ignatiyenko V. *Ukrayins`ka presa (1816–1923 rr.) Istory`ko-bibliografichny`j etyud. [Ukrainian press (1816–1923 biennium) Historical and bibliographical studies]. K.: Ukrayins`ky`j insty`tut kny`goznavstva, Derzhavne vy`davny`cztvo Ukrayiny`. 1926. 76 p. [in Ukrainian].* 7. Romanyuk M. M., Galushko M. V. *Ukrayins`ki chasopy`sy` L`vova: Istory`ko-bibliografichne doslidzhennya [Ukrainian magazines in Lviv: Historical and bibliographic research.]: U 3 t., T. 1. 1848–1900 rr. – L`viv: Svit. 2001. 744 p. [in Ukrainian].* 8. Dyuverzhe Moris. *Politicheskie partii. Akademicheskij proekt [Political parties. Academic project] Moskva. 2000. 558 p. [in Russian].* 9. *Programa Rus`ko-Ukrayins`koyi rady`kal`noyi partiyi [Program of the Russo-Ukrainian radical party]. Narod (L`viv). Ch.20. Rik I 15 zhovtnya 1890. P. 301–303 [in Ukrainian].* 10. *Central`ny`j Derzhavny`j Istory`chny`j Arxiv u L`vovi [Central State Historical Archive in Lviv] (dali – CzDIAL). F. 146, Op. 7, Spr. 4674, ark.45 [in Ukrainian].* 11. *Volya (L`viv) [Will]. Rik I (1900). Ch. 3, 1 lyutogo. P. 11–12 [in Ukrainian].* 12. *Pry`chy`nky` do vzayemny`x vidnosy`n ukrayins`ky`x i pol`s`ky`x socialisty`chny`x partij u Sxidnij Galy`chy`ni [Cause to the mutual relations of the Ukrainian and Polish socialist parties in Eastern Galicia] Vpered (L`viv). Ch.4. 1913. [in Ukrainian].* 13. *Prof. Grushevs`ky`j pro ukrayins`ku parlamentarnu j sojmovu polity`ku. [Prof. Hrushevsky about Ukrainian parliamentary and constitutional politics]. Zemlya i Volya (L`viv). Ch. 37. 1907 [in Ukrainian].*